

Mihailo Popović

Zabytki i stan ich zachowania na obszarze historycznej Macedonii : przykład Ochrydy i okolic

Przegląd Nauk Historycznych 9/1, 201-210

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

DROBNE PRACE I MATERIAŁY

MIHAILO POPOVIĆ

AUSTRIACKA AKADEMIA NAUK; UNIWERSYTET WIEDEŃSKI

Zabytki i stan ich zachowania na obszarze historycznej Macedonii – przykład Ochrydy i okolic

Ochryda jest miastem położonym na północno-wschodnim brzegu jeziora Ochryda, w południowo-zachodniej części Byłej Jugosłowiańskiej Republiki Macedonii. Jej historia sięga czasów antycznych. Z tego też okresu, jak i ze średniowiecza, znane są liczne warianty nazwy miasta, np. w języku greckim: Lychnis, Lychnidos, Lychnedos, i łacińskie: Lychnidus, Lychnitus, Lignino oraz Achrida, która po raz pierwszy wspomniana została w statutach wydanych przez cesarza Bazylego II w 1020 r., kiedy władca ustanowił arcybiskupstwo o tej samej nazwie (*archiepiskope Achridon*). Związek między tą jej ostatnią słowiańską formą, czyli Achridą a późniejszymi greckimi i łacińskimi nazwami nie został dotychczas wyjaśniony w sposób satysfakcjonujący. Bez wątpienia, niepoślednią rolę w rozwoju Ochrydy odegrała starożytna *Via Egnatia*, łącząca Morze Adriatyckie na zachodzie i Bizancjum-Konstantynopol na wschodzie; Ochryda stanowiła jedną z jej baz. W 146 r. p.n.e. miasto zostało podbite przez Rzymian i stało się częścią rzymskiej prowincji Macedonii, a następnie przed 333/334 r. n.e. zostało częścią nowo utworzonej prowincji Epirus Nova, która zostanie wspomniana w dalszej części artykułu. Pierwszym biskupem Ochrydy, potwierdzonym przez źródła, był Zosimo (*Zosimo a Macedonia de Lignedo*), uczestnik synodu w Sernice (Sofia) w 342/343 r. n.e., jednakże to nie jego kult szerzy się w mieście i jego okolicach. Cześć oddawana jest tu św. Erasmusowi (*Sveti Erazmo*), który poniósł śmierć męczeńską w 303 r. n.e. W 479 n.e. Ochryda zdołała oprzeć się napaści Ostrogotów pod wodzą Teodoryka. Zgodnie ze świadectwem bizantyńskiego autora Hieroklesa Ochrydzkiego, mia-

sto należało wówczas do prowincji Nea Epeiros (Epirus Nova). Za panowania bułgarskiego władcy Borysa-Michała (852-889), Ochryda stała się częścią Carstwa Bułgarskiego. Syn Borysa, Symeon (893-927) mianował św. Klemensa z Ochrydy, ucznia św. Metodego, na biskupa Velitza, które, zdaniem Angeliki Delikari, winno być utożsamiane z Veles (dawnym Titov Veles) w Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii. Święty Klemens uczynił Ochrydę celem swych misji i wznosił tu kościół św. Panteleimona na wzniesieniu zwanym Plaošnik, wraz ze św. Naumem szerząc chrześcijaństwo w mieście i jego okolicach.

Jak wspomniano powyżej, arcybiskupstwo Ochrydy zostało ustanowione przez bizantyńskiego cesarza Bazylego II (976-1025) po jego zwycięstwie odniesionym nad Samuelem i jego następcami w 1018 r. Jego biskupi byli autokefaliczni, a zatem nominacje otrzymywali bezpośrednio od cesarzy bizantyńskich. Arcybiskupi, z jednym wyjątkiem, byli pochodzenia greckiego. Pierwszym arcybiskupem Achridy był Leon (1037 – ok. 1056), restaurator kościoła św. Zofii (*Sveta Sofija*). Za panowania Aleksego I Komnena (1081-1118), miasto Ochryda było stolicą temu bizantyńskiego. W 1204 r. zostało podbite przez władcę bułgarskiego Kalojana (1197-1207), ale już w 1215 r. zawładnął nim Teodor z Epiru. Pozycja Ochrydy jako ośrodka kościelnego została pomniejszona wraz z ufundowaniem w 1219 r. autokefalicznego arcybiskupstwa serbskiego, jednak nadal zachowała znaczenie dzięki współpracy jej arcybiskupa Demetriusza Chomatenosa z Teodorem z Epiru. Nie wiemy, jaki los spotkał miasto po bitwie pod Klokotnicą w 1230 r., czy zostało zdobyte przez Carstwo Bułgarskie. Około 1259 r. miasto znalazło się pod panowaniem Cesarstwa Nicejskiego. W 1272 r., cesarz bizantyński, Michał VIII Paleolog (1261-1282) nadał przywileje arcybiskupstwu Ochrydy, dążąc do wzmocnienia i przeciwstawienia go kościołowi serbskiemu w Peć i kościołowi bułgarskiemu w Veliko Tärново. W następstwie wojny stoczonej między Bizancjum a Serbią w końcu XIII w., król Serbii Stefan Uroš II Milutin (1282-1321) przesunął granice swego państwa do linii ciągnącej się na północ od miast Ochryda – Prilep – Štip, zwiększając tym samym znacznie Ochrydy, która stała się ważną bizantyńską twierdzą chroniącą przed ekspansją państwa serbskiego. Miasto wkracza na scenę polityczną podczas bizantyńskiej wojny domowej toczonyj między prawowitym cesarzem Andronikiem II (1282-1328), a nie mogącym doczekać się władzy jego wnukiem, Andronikiem III (1328-1341), początkowo było lojalne wobec starego cesarza, lecz potem stanęło

po stronie młodego władcy. W 1334 r. kontrolę nad miastem przejęły oddziały serbskie. Od roku 1345 zarządzane było przez następujących możnych: Nikefora Isaakiosa, Branko Mladenovicia, Jovana Olivera, Grgura Golubovicia, Preljuba, Nowaka, króla Vukašina, jego syna Marko Kraljevicia i Andreja Gropa. Przypuszcza się, że Ochryda została podbita przez Turków w 1385 lub 1394/1395 i pozostała pod ich panowaniem do roku 1912.

Zabytki

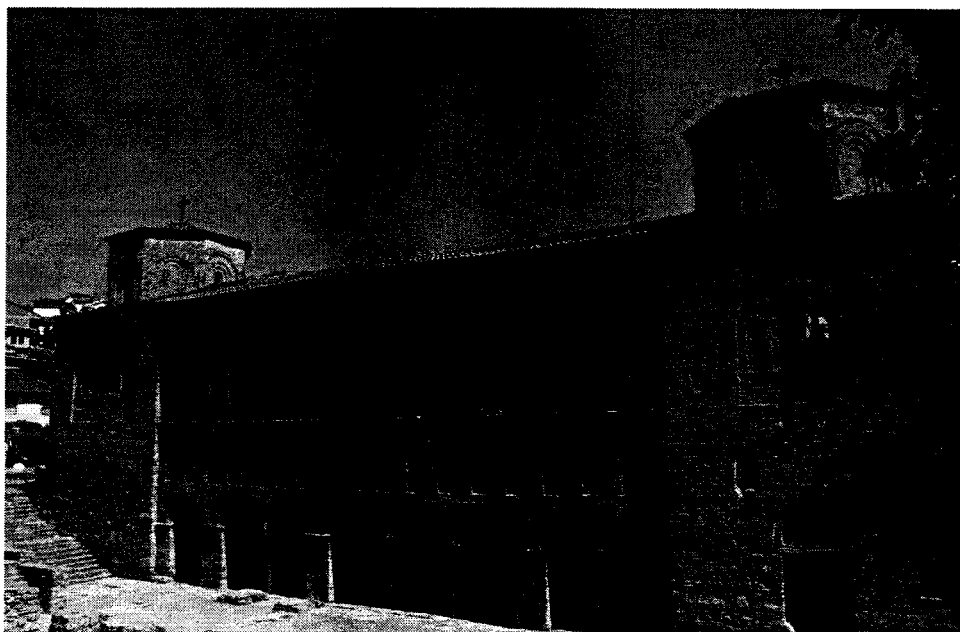
Podczas wyprawy naukowej na obszarze Ochrydy w październiku 2008 r. autor artykułu i dr Peter Soustal byli wyposażeni w GPS (Global Positioning System) – punkty orientacyjne zabytków. Owe punkty orientacyjne stanowią część rezultatów osiągniętych w ramach realizacji projektu Austriackiego Funduszu Naukowego zatytułowanego: „Macedonia, północna część” (*Tabula Imperia Byzantini* 16) – (P 18866 G02) prowadzonego pod kierunkiem prof. dr. hab. Johannesesa Kodera. Wspomniane wyżej wyniki zostaną wykorzystane w nowym projekcie Austriackiego Funduszu Naukowego noszącym tytuł „Ekonomiczne i regionalne szlaki handlowe w północnej Macedonii (XII-XVI w.)” (P 21137 G19), który zapoczątkowany został 1 marca 2009 r. i zakończy się 30 października 2011, z udziałem autora, a pod kierunkiem prof. dr. hab. Johannesesa Kodera. Obydwa projekty są częścią ogólnego programu *Tabula Imperii Byzantini* Austriackiej Akademii Nauk i są ściśle związane z tomem 11 z tej serii *Macedonia, południowa część*, autorstwa dra Petera Soustala. *Tabula Imperii Byzantini (TIB)* prowadzi systematyczne badania nad geografiami historycznymi Cesarstwa Bizantyńskiego, istniejącego od początku IV w. n.e. do XV w., czyli od późnej starożytności do podboju przez Turków, w celu stworzenia jego atlasu. Główna część każdego tomu powstałego w ramach *Tabula Imperii Byzantini* zawiera katalog bizantyńskich nazw miast, osad, twierdz, kościołów, klasztorów, miejsc bitew, gór, rzek i jezior w kolejności alfabetycznej dla każdego regionu/prowincji Cesarstwa Bizantyńskiego, pochodzących z czterech rodzajów źródeł. Są to źródła pisane z wyżej wspomnianego okresu (np. historiografia, inskrypcje), źródła archeologiczne (zabytki i pozostałości), toponimia i stan fizyczny krajobrazów. Zgromadzone i posortowane informacje przedstawione są hasłowo (*lemmata*). Każde hasło zawiera lokalizację (jeśli istnieje taka możliwość) odnalezionego w źródłach miejsca i dane na temat jego historii i zabytków. Na końcu każdego znajduje się wykaz wykorzystanych źródeł i naj-

ważniejsza literatura przedmiotu. Czytelnik może tam również odnaleźć informacje czy uczeni opracowujący *Tabula Imperii Byzantini* przeprowadzili poszukiwania lub badania *in situ*. Należy zaznaczyć w tym miejscu, że celem projektu nigdy nie było prowadzenie prac wykopaliskowych na badanych obszarach. Badania koncentrują się na lokalizacji widocznych zabytków i udokumentowaniu ich obecnego stanu za pomocą fotografii. W związku z tym, wspomniani wyżej uczeni ściśle współpracują z archeologami i polegają na ich publikacjach dotyczących zabytków. Każdy tom *Tabula Imperii Byzantini* zawiera również rozdziały wstępne na temat geografii, klimatu, historii, administracji, historii Kościoła, populacji, linii komunikacyjnych i handlowych oraz gospodarki badanego regionu/prowincji Cesarstwa Bizantyńskiego, jak i ogólne zestawienie.

Ważną kwestią w pracach naukowych prowadzonych w ramach projektu jest postawienie pytania o stan zachowania zabytków w czasie prowadzenia badań. Najlepiej zostało to oddane przez dwa kluczowe słowa zdefiniowane przez prof. dr. hab. Herberta Hungera, twórcę *Tabula Imperii Byzantini*, w jego wstępie do pierwszego tomu serii zatytułowanym *Hellas und Thessalia* (s. 9). Te słowa to: **DENKMALSCHWUNG** i **DENKMALPFLEGE**, oznaczające **zniknięcie zabytków i stan ich zachowania**.

W kontekście dwu powyższych słów, chciałbym przedstawić zabytki Ochrydy i okolic.

Zbliżając się do miasta od strony zachodniej, szybko dostrzeżemy jego silne fortyfikacje. Stare miasto (nazwane Varoš) obwarowane jest od strony północnej i wschodniej długim murem z trzema bramami: Bramą Niższą (Dolna Porta), znajdującą się w pobliżu jeziora, Bramą Główną (Čelna Porta), usytuowaną w środkowej części wschodniego muru oraz Bramą Wyższą (Gorna Porta), w ścianie północnej. Wszystkie zabezpieczone były wieżami. Nie jest znany dokładny czas powstania murów miejskich. Według źródeł, starożytne miasto Lychnidos dysponowała fortyfikacjami. Na podstawie przeprowadzonych prac archeologicznych, część murów datowana jest na IV w. n.e. Jednakże większość wykazuje charakterystyczny, średniowieczny charakter (np. tłuczone kamienie). Wraz z kościołami i cytadelą (Smauilova tvrđina) na wzniesieniu Plaošnik, tworzą zespół średniowiecznych zabytków zachowanych w Ochrydzie po dziś dzień.

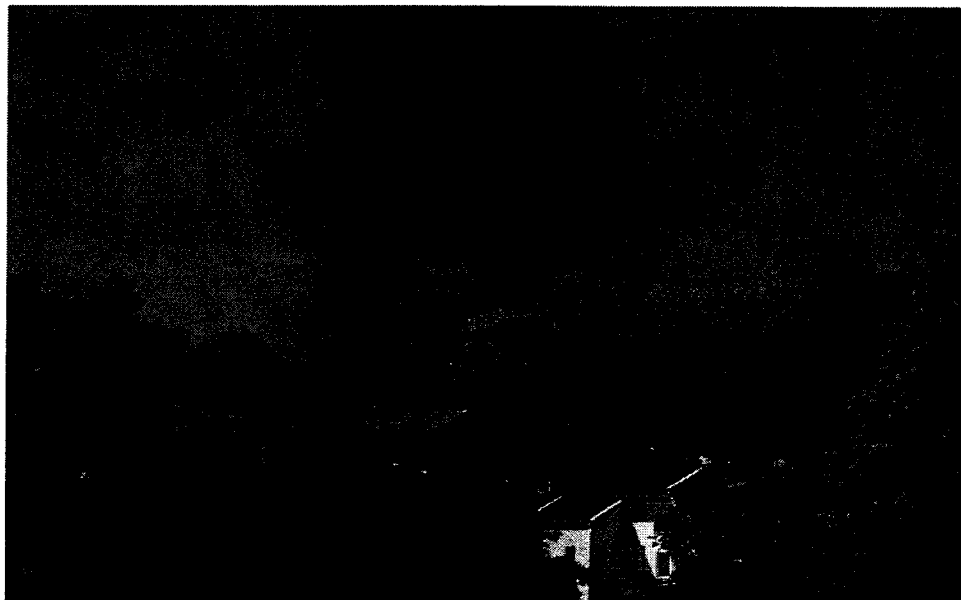
1. Ochryda, kościół św. Zofii, widok od strony zachodniej, fot. Autor

Wchodząc do miasta przez Bramę Niższą (Dolna Porta), udajemy się do kościołów Sveti Nikola Bolnički, Sveta Bogorodica Bolnička i Sveta Sofija. Pierwszy z nich datowany jest na wiek XIV (być może na jego pierwszą połowę). Jego *naos* składa się z jednego pomieszczenia, beczkowatego sklepienia i absydy skierowanej na wschód. Wejście do kościoła znajduje się po stronie południowej i prowadzi wprost do ambitu, wybudowanego w roku 1929 na starych fundamentach zachodniej i wschodniej ściany kościoła. Zarówno w kościele, jak i w ambicie (zewnątrzne mury *naosu*) znajdują się freski pochodzące z XIV i XIX w. Niezwykła jest odkryta dzwonnica. Niedawno odnaleziono też groby po wschodniej stronie kościoła, wskazujące, iż pełnił on funkcję szpitala, owo przeznaczenie przetrwało zresztą w jego nazwie (Bolnički – wywodzi się od słowa „bolnica”, czyli szpital). To samo potwierdza się w przypadku drugiego kościoła, Sveta Bogorodica Bolnička, który znajduje się naprzeciw, czyli na zachód, od wyżej wspomnianego kościoła Sveti Nikola. Został wzniesiony także w XIV w. i pierwotnie miał sklepienie beczkowe. Cechą wyróżniającą go jest transept, zastąpiony później przez kopułę. *Naos*, który również składa się z jednego pomieszczenia, ma ambit od wschodu i zachodu, gdzie wejście znajdu-

je się do dzisiaj. W tym wypadku także występują XIV i XIX-wieczne freski, które zachowały się do dziś. Po wschodniej stronie kościoła odkryto groby. Obydwa wspomniane kościoły zostały odrestaurowane w latach 1959/1960. Przemierzając stare miasto w kierunku zachodnim (Varoš) dochodzimy do kościoła Sveta Sofija, który został zbudowany na fundamentach wcześniejszej świątyni, a odnowiony przez Leona, arcybiskupa Achrdy (1037 – ok. 1056), w pierwszej połowie XI w. Jest to bazylika z trzema nawami i trzema absydami. Wszystkie nawy mają sklepienie beczkowe. Zamknięty narteks, z kolumnadą na pierwszym piętrze, wybudowano po stronie zachodniej. Wnioskując z inskrypcji wyrytej w narteksie wewnętrznym, kolumnadę dobudowano do narteksu w 1313/1314 r. i dołączono do niej dwie wieże, po stronie północnej i południowej. Dotychczas zidentyfikowano trzy warstwy fresków (z XI w., XII/XIII w. i XIV w.). Po podboju tureckim, kościół Sveta Sofija został przemianowany na meczet, w 1912 r. ponownie przywrócono zaś jego chrześcijański charakter. Większość prac restauracyjnych przeprowadzono w latach 1952-1957.

Posuwając się wzdłuż wybrzeża Ochrydy w kierunku zachodnim, docieramy do części miasta zwanej Kaneo i kościoła Sveti Jovan Bogoslov Kaneo, położonego na cyplu wspomnianego jeziora, na południowym zboczu wzniesienia Plaošnik. Nie odnaleziono żadnych źródeł pisanych dotyczących historii tego kościoła, który zbudowano w XIV w. na planie krzyża, z tłuczonych kamieni i dachówek. Drewniana wieża górująca ponad *diakonikonem* została rozebrana w latach trzydziestych XX w. Wewnątrz kościoła dostrzec można fragmenty fresków z XIII w. Ostatnia restauracja Sveti Jovan Bogoslov Kaneo nastąpiła w 1961 r.

Po północno-wschodniej stronie wzniesienia Plaošnik znajduje się miejsce zwane Imaret. Do 2000 r. odnaleźć można było tam ruiny meczetu sułtana Mehmeda (sułtan Mehmed džamija), powstałego w końcu XV w. na fundamentach kościoła Sveti Pantelejmon, wzniesionego przez św. Klemensa z Ochrydy i odgrywającego istotną rolę religijną i kulturalną. W 2000 r. pozostałości meczetu zostały usunięte i na ich miejscu odbudowano kościół Sveti Pantelejmon, trzynawową bazylikę na planie krzyża. Ponadto, badania archeologiczne prowadzone nieprzerwanie od 2000 r. przyczyniły się do odkrycia w pobliżu 5000 grobów, trzech świątyni (bazylik) i ogromnej bazyliki znajdującej się w pobliżu kościoła wzniesionego w IX w. przez św. Klemensa, którego relikwie przeniesiono w sierpniu 2002 r. do odbudowanego kościoła Sveti Pantelejmon.

2. Ochryda, cytadela (Samuilova tvrдина), fot. Autor

3. Ochryda, Sveta Bogorodica Preslavna (Theotokos Peribleptos), widok od strony południowej, fot. Autor

Na północ od Imaretu, 795 m n.p.m. znajduje się cytadela ochrydzka, nazywana także Samuilova tvrđina (twierdza Samela). Jednakże w przypadku wspomnianych powyżej murów miejskich, trudno jest znaleźć jakikolwiek dowód bądź wzmiankę, że władca Samuel miał udział w ich wznoszeniu. Obecnie prowadzone badania pozwalają żywić nadzieję na rzucenie nowego światła na tę kwestię.

Schodząc ze wzgórza wschodnim zboczem, dochodzimy do obniżenia, gdzie znajduje się antyczny teatr ochrydzki. Porównując zdjęcia z 2008 i z 1998 r. można podziwiać tutaj ogromny postęp prac dokonanych przez archeologów z Byłej Jugosłowiańskiej Republiki Macedonii. Kolejnym przykładem rekonstrukcji jest Brama Górna (Gorna Porta), leżąca na północny-wschód od teatru antycznego. Niektóre części średniowiecznych murów zostały ostatnio wzmocnione w celu jej stabilizacji.

Wspinając się na wzgórze w kierunku południowo-wschodnim od Bramy Górnej (Gorna Porta), dochodzimy do kościoła Sveta Bogorodica Preslavna (Theotokos Peribleptos). Zgodnie z grecką inskrypcją odkrytą w narteksie, kościół ten został ufundowany przez megas hetaireiarchesa Progonosa Sgurosa i jego żonę w 1294/1295 r. Zbudowany jest na planie krzyża z narteksem od strony zachodniej, z ambitem w kierunku wschodnim, zachodnim i północnym. Do *naosu* wiodą trzy pary drzwi, umieszczone po stronach południowej, zachodniej i północnej. Według inskrypcji greckiej, w 1365 r. biskup Grzegorz z Deabolis (dzisiejszego Devon, w Albanii) wybudował kaplicę poświęconą św. Grzegorzowi z Nazjanzu, przylegającą do południowych murów Kościoła. Freski znajdujące się w *naosie* i narteksie datowane są na początek XIV w. W końcu XIV w., po podbiciu Ochrydy przez Turków, relikwie św. Klemensa zostały przeniesione z kościoła Sveti Pantelejmon na wzgórzu Plaošnik do kościoła Sveta Bogarodzica Perivlepta i były przechowywane w nim do 2002 r. Dlatego też kościół ten nazywa się Sveti Kliment.

W tym miejscu chciałbym rozstać się z Ochrydą i przedstawić dwa ważne zabytki znajdujące się w pobliżu miasta.

Pierwszym z nich jest były klasztor Sveta Bogorodica Zahumska – Zaum. Znajduje się na wschodnim brzegu jeziora ochrydzkiego, ok. 17 km na południe od miasta. Dotrzeć można do niego jedynie łodzią, ponieważ położony jest u stóp wzniesienia Osoj, od jego południowo-zachodniej strony. Według inskrypcji greckiej z 1361 r. wzniesiony został przez niejakiego cezara Gurgurasa (Ggur), którego tożsamość pozostaje nieznana (być może chodzi o Ggura Golubovicia bądź Ggura Brankovicia, brata Vuka Brankovi-

cia), i wspomnianego wyżej biskupa Jerzego z Deabolis. Kościół zbudowany jest na planie krzyża. Miał narteks od strony zachodniej, z którego dzisiaj pozostały jedynie fundamenty. Fragmenty fresków datowane na drugą połowę XIV w. dostrzec można na zewnętrznej, zachodniej ścianie *naosu* i w samym *naosie*. Niezwykła jest wysokość tego kościoła, który był częścią klasztoru do 1938 r.

Jako ostatni przykład chciałbym podać klasztor Sveti Naum, leżący na południowym brzegu jeziora ochrydzkiego, 20 km na południe od miasta. Kościół klasztorny poświęcony jest archaniołowi Michałowi i św. Gabrielowi. Pierwotnie kościół ufundowany został na początku X w. przez św. Nauma, który szerzył chrześcijaństwo na tych ziemiach wraz ze św. Klemensem. Kościół powstał na planie krzyża. Interesujący jest fakt, że absyda skierowana jest na północny wschód. Narteks przylega do *naosu* od strony południowej. Zarówno *naos*, jak i narteks ozdobione są freskami pochodzącymi z 1806 r. Ikonostas powstał w 1711 r. Do zewnętrznego muru narteksu od strony wschodniej dobudowano małą kaplicę zawierającą relikwie św. Nauma, namalowane zaś w niej freski ukazują sceny z życia świętego. W przeszłości pożar kilkakrotnie strawił sąsiednie budynki (np. w 1875 r. i 1996 r.). Wieżę poświęconą św. Janowi Władimirowi (Sveti Jovan Vladimir) wybudowano między 1925 a 1929 r., lecz została ona zniszczona na przełomie 1954/1955 r. Dziś sąsiednie budynki pełnią funkcję hotelu, usytuowanego po wschodniej stronie dziedzińca i restauracji od północnego-wschodu, od zachodu mieści się nowo wybudowana dzwonnica.

Konkludując, zgodnie z ustną tradycją mieszkańców Ochrydy, w ich mieście znajduje się 365 kościołów, a zatem jeden kościół przypada na każdy dzień roku. Choć nie zdołamy wytropić ich wszystkich, trudno zakwestionować piękno i bogactwo kulturowe, które odkrywa przed nami Ochryda.

Jak stwierdzono w niniejszym artykule, stan zachowania zabytków Ochrydy i jej okolic jest bardzo dobry. Niewątpliwie bodźcem zachęcającym do podjęcia w szerszym zakresie prac restauratorskich był XII Międzynarodowy Kongres Studiów Bizantynistycznych w Ochrydzie w październiku 1961 r. Od tego czasu trwają nieustannie zabiegi konserwatorskie, które zaowocowały w latach 1979-1980 wpisaniem Ochrydy na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Prace kontynuowane są przez Byłą Jugosłowiańską Republikę Macedonii również w XXI w.

Z języka angielskiego przełożyła
AGNIESZKA KOZANECKA-KOZAKIEWICZ

